

ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ ЯК ПРИНЦИП ДЕРЖАВНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ

Наливайко Л.Р.

*(доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ)*

Анотація. В статті висвітлено зміст принципу правової держави як принципу сучасного державного ладу України. Здійснено порівняльний аналіз як теорії, так і вітчизняного й зарубіжного досвіду формування правової держави.

Ключові слова: громадянське суспільство, демократична держава, принцип верховенства закону, принцип верховенства права, принцип державного ладу, принцип правової держави.

Аннотація. В статье раскрыто содержание принципа правового государства как принципа современного государственного строя Украины. Осуществлен сравнительный анализ, как теории, так и отечественного и зарубежного опыта формирования правового государства.

Ключевые слова: гражданское общество, демократическое государство, принцип верховенства, принцип государственного строя, принцип правового государства.

Summary. The content of the principle of the legal state as the principle of the modern political system of Ukraine is enlightened in the article. It is realized the comparative analysis the theory as national and foreign experience of forming the legal state.

Key words: civil society, democratic state, principle of supremacy of law, principle of political system, principle of legal state.

В умовах розбудови демократичної, соціальної та правової держави виникає необхідність формування нових ціннісних ідеалів, що повною мірою стосується і принципів державного ладу.

Поняття правової держави було і залишається однією з центральних категорій теорії держави і права, історії держави і права, філософії права, науки конституційного права, ряду інших правових дисциплін. Крім того, значний внесок у дослідження правової держави зроблено представниками таких наук, як: філософія, історія, політологія, соціологія тощо.

Найбільш ранній етап формування правової думки з досліджуваної проблематики пов'язаний з такими мислителями, як: Платон, Аристотель, Цицерон, М. Падуанський, Ф. Аквінський, Т. Гоббс, Г. Гроцій, Дж. Локк, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін.

Поняття правової держави обґрунтовано в роботах таких німецьких мислителів, як: І. Кант, Р. Моль, К. Велькер, Ф. фон Аретин, Гегель, а також деяких політичних мислителів ХІХ століття, у тому числі Б. Констана, А. де Токвіля, Г. Єллінека. Кращі традиції прогресивної політико-правової думки знайшли продовження у працях вітчизняних політичних мислителів та правників ХІХ-початку ХХ ст., насамперед, М. Драгоманова, Б. Кістяківського, С. Дністрянського, М. Палієнка, С. Котляревського, Ф. Тарановського, М. Ковалевського та ін.

Спираючись на ці та інші напрацювання, у роботах сучасних українських науковців: О. Бандурки, Р. Гринюка, В. Денисова, О. Зайчука, М. Козюбри, В. Копейчикова, Н. Крестовської, О. Мироненка, В. Погорілка, Ю. Римаренка, А. Селіванова, В. Сіренка, В. Тимошенка, І. Усенка, В. Цветкова, Ю. Шемшученка та інших досліджено історичний розвиток ідей правової держави.

Тематика сучасної правової держави в тих чи інших аспектах стала предметом наукового аналізу в роботах вітчизняних науковців-правників: Ю. Битяка, С. Бобровник, О. Ганзенка, Р. Гринюка, В. Грищука, О. Дашковської, В. Євдокимова, В. Журавського, А. Зайця, А. Колодія, В. Костицького, О. Крупчан, О. Лавриновича, В. Медведчука, Г. Мурашина, Н. Оніщенко, В. Опришка, П. Пацурківського, О. Петришина,

П. Рабіновича, О. Святоцького, О. Скакун, В. Скрипнюка, В. Тація, С. Тимченка, В. Тихого, Г. Федоренка, О. Ярмиша та ін.

Політологічний аналіз поняття, сутності, механізмів формування правової держави, порівняльний аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду зроблено в роботах таких сучасних українських політологів, як: В. Бабкін, О. Бабкіна, Д. Видрін, Ф. Кирилюк, А. Кудряченко, І. Курас, М. Михальченко, Ю. Римаренко, Ф. Рудич, С. Рябов, Л. Шкляр, В. Якушик та ін.

Концептуальні проблеми становлення та функціонування правової держави в сучасних умовах посідають чільне місце у працях російських вчених С. Алексєєва, Т. Архипової, М. Баглая, Н. Бобрової, А. Глебова, Б. Ебзєєва, Л. Ентіна, Б. Замбровського, В. Корельського, В. Кудрявцева, Б. Лазарева, Р. Лівшиця, В. Нерсесянца, В. Перевалова, А. Піголкіна, О. Рум'янцева, В. Смірнова, Л. Спірідонова, Б. Топорніна, В. Туманова, Р. Халфіної, В. Четверніна та ін.

Серед західних політологів та правознавців, які досліджують феномен правової держави, слід назвати таких науковців, як: В. Браун, О. Бруггеманн, Ч. Вайз, А. Гроссер, Р. Давид, У. Карпен, Г. Кляйнер, Р. Марчик, В. Мікель, Г. Обер, Д. Роуз, Д. Себайн, Т. Торсон, Х. Харт, К. Хессе, Г. Шамбек, У. Шнайдер, К. Шонберг та ін.

У вітчизняній літературі проблематика правової держави як принципу державного ладу є майже не дослідженою. Тематична актуалізація на сучасному етапі розвитку державного ладу пов'язана з вирішенням наступних питань: вплив правосвідомості і правової культури (як синтезуючих факторів) на формування правової держави; визначення коеволюційного, синергетичного розвитку правової держави та дієздатного громадянського суспільства і посилення його впливу на державні інституції; співвідношення формальної та матеріальної концепцій правової держави на сучасному етапі розвитку державного ладу; специфіка взаємозв'язку держави та особи в понятійних конструкціях та практичній реалізації принципу правової держави.

Виходячи з вищезазначеного, проблема розбудови правової держави в Україні набуває як науково-теоретичної, так і суспільно-практичної вагомості. З одного боку, акцентується увага на реальному ступені присутності праворегулюючої функції держави і суспільства, а з іншого – на реальному стані і перспективах розбудови в Україні правової держави, механізмах, процесах і тенденціях, які визначають та оптимізують шляхи її розвитку.

Як відомо, Україна не лише проголосила про свій намір стати правовою державою, а й закріпила положення про свій правовий статус у формі конституційної норми.

Принцип правової держави як принцип державного ладу виявляється, насамперед, у передбаченому Конституцією України верховенстві права (ст. 8), здійсненні державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову (ст. 6), взаємній відповідальності держави та особи (ст. 3), гарантуванні прав і свобод людини і громадянина (ст. 22) тощо [1]. Ці та інші положення Конституції визначали і визначатимуть загальний розвиток державного ладу України.

Становлення правової держави в Україні почалося на тлі руйнування тоталітарної системи цінностей, психології й менталітету. Це, безумовно, накладає відбиток на процеси формування правосвідомості та правової культури суспільства в цілому. Тому, з метою розвитку правосвідомості громадян, подолання правового нігілізму і задоволення потреб громадян в отриманні знань про правову державу була прийнята Національна програма правової освіти населення, затверджена Указом Президента України від 18 жовтня 2001 року №992/2001 [2].

Безумовно, що без чіткого розуміння того, що являє собою правова держава, унеможлиблюється розв'язання основних завдань на шляху до її розбудови. Таким чином, критично низький рівень поваги до права та закону актуалізує дослідження тематики правової держави.

Крім того, лише за умови розвиненої політичної й правової культури демократичного громадянського суспільства, яке на правовій основі контролює державну владу, державно організоване суспільство зможе як обмежувати, так і самообмежувати державні імперативні адміністративно-командні прагнення, стримувати владні поривання [3, с. 254-255]. З цією метою в державі виробляються й впроваджуються в суспільну життєдіяльність певні політико-правові принципи й інститути, які перешкоджають концентрації публічної влади, перетворенню її на самостійний чинник суспільства і стають основою формування правової держави.

Отже, визначені в Конституції України завдання із створення правової держави не можуть бути вирішені без відповідного рівня правової культури особи та суспільства.

У цьому контексті заслуговує на увагу думка В. Тація про те, що синтезуючим фактором формування правової держави є правова культура. Саме належний рівень правової культури є найважливішим чинником, який сприяє становленню правової системи та демократичних підвалин суспільства, впливає на формування всього спектру соціальних відносин, підтримує цілісність суспільства і держави, забезпечує стабільність та правопорядок. Йдеться про такі основні елементи правової культури суспільства: рівень якісного стану юридичної охорони й захисту основних прав і свобод людини і громадянина; ступінь практичного впровадження в суспільне і державне життя принципу верховенства права; рівень правосвідомості громадян та посадових осіб; наявність несуперечливої системи законодавства; стан законності в суспільстві; ефективність роботи правоохоронних органів; стан розвитку юридичної науки тощо [4, с. 8-9].

Сьогодні привертає увагу факт наявності таких форм деформації свідомості громадян, як правовий нігілізм, правовий інфантилізм, правова недосвідченість тощо. З метою подолання зазначених проблем, підвищення рівня правової культури потрібно виробити чітку державну політику в цій сфері, забезпечити системний, науковий підхід до проведення відповідних заходів, скоординувати зусилля державних органів.

Становлення механізмів та інститутів правової держави в контексті демократизації системи державної влади, демократичної модернізації політичної системи (де "модернізація" трактується як процес системних змін, що поєднує спонтанні та цілеспрямовані дії, як спосіб підвищення ефективності влади, раціоналізації політичної системи суспільства і забезпечення прав і свобод людини) [5, 6] досліджено в роботах таких відомих західних науковців як Г. Алмонд, Е. Гідценс, А. Етціоні, С. Ліпсет, У. Ростоу, С. Хантінгтон та ін., взаємозв'язок демократичної соціальної і правової держави змістовно проаналізували Ю. Битяк, Ф. Бурчак, В. Горбатенко, Р. Гринюк, Є. Додін, В. Журавський, С. Ківалов, В. Копейчиков, Л. Кривенко, Н. Нижник, О. Петришин, О. Скрипнюк, В. Тацій, О. Фрицький, В. Шаповал, В. Шишкін та ін.

Підтримуючи вищезазначений підхід, А. Георгіца та Н. Шукліна наголошують, що об'єктивний розвиток теорії демократії мав своїм наслідком те, що до ознак демократії сьогодні відносять принципи, які є основоположними для будь-якої правової держави (пріоритет прав людини і громадянина, конституційне обмеження державної влади, верховенство права тощо) [7, с. 50]. О. Скрипнюк також зазначає, що диференційоване вивчення правової та соціальної держави виправдане лише з суто методологічних міркувань, коли необхідно розкрити прецизійний зміст цих двох термінів [8, с. 16]. Р. Гринюк у цьому контексті наголошує, що ми маємо на увазі зближення та інтерференцію теорії соціальної держави з теорією правової держави [9, с. 13]. Отже, теорія правової держави дедалі активніше застосовується для того, щоб вирішити конкретні питання, які постають у межах теорії демократичної та теорії соціальної держави.

Вищезазначене свідчить, що на сьогоднішній день серед вітчизняних дослідників існують різні підходи щодо співвідношення понять правова, демократична та соціальна держава. Основною проблемою є правомірність віднесення до сутнісних ознак одного поняття властивостей (ознак) іншого. Зокрема, взаємозв'язок цих понять досліджено в роботах О. Скрипнюка, В. Бабкіна, В. Сухоноса, Р. Гринюка, Ф. Рудича та ін. [10, с. 169-294;

11; 12; 13; 9; 14, с. 47-75]. У загальному вигляді ця дискусія набула свого оформлення як проблема співвідношення формальної та матеріальної інтерпретацій правової держави [9, с. 184-195], оскільки одним із головних аргументів прихильників формального підходу була теза про необхідність встановлення конкретного переліку ознак, які властиві саме правовій державі, а не є запозиченими з теорії соціальної держави, теорії демократії чи будь-яких інших державно-правових теорій.

Історичний досвід свідчить, що спроба теоретичного відокремлення правової держави, абсолютизація позитивістських аспектів в її розумінні та відкрите нехтування матеріальними аспектами функціонування правової держави може призвести до заперечення самої ідеї правової держави. На підтримку цієї тези М. Савенко зауважує, що для правової держави вирішальне значення має не стільки факт встановлення права та фіксації його в законі, скільки факт його забезпечення. Автор справедливо констатує, що встановлення прав і свобод людини і громадянина навіть у нормативно-правовому акті найвищої юридичної сили не є показником їх реальності [15, с. 3].

Сьогодні навіть прихильники правового позитивізму визнають необхідність виходу за межі суто формальних аспектів правової держави [16, с. 9]. Такий підхід виражається в поєднанні формального та матеріального аспектів функціонування правової держави.

Традиційно вважається, що відмова від абсолютизації формальної концепції правової держави відбулася у другій половині ХХ ст., але це твердження є недостатньо точним, тому що наголошення на важливості матеріального аспекту правової держави зроблено ще в роботах вітчизняних та зарубіжних дореволюційних юристів [17, с. 9-11].

Досліджуючи співвідношення матеріальної та формальної концепцій правової держави, слід зазначити, що з середини ХХ ст. в наукових роботах з цієї проблеми все активніше наголошується на забезпеченні взаємного розвитку і синхронізації в реалізації як формальних, так й матеріальних вимог.

У цьому сенсі зміни в законодавстві повинні супроводжуватись відповідними змінами в діяльності всієї системи державної влади, що мають своїми основними цілями забезпечення верховенства та реальності права, а також пріоритету прав людини і громадянина.

Як свідчить аналіз, домінування формального підходу в розумінні правової держави як принципу державного ладу є особливо небезпечним в умовах реформування, оскільки під проголошеними загальними гаслами розбудови правової держави може здійснюватися спроба встановити антидемократичний за своєю суттю політичний режим, який заперечує основні цінності демократичного і правового розвитку.

Принцип правової держави виявляється в поєднанні формального і матеріального аспектів її функціонування на сучасному етапі розвитку. Такий підхід є найбільш виваженим і прийнятним у сучасних умовах формування державного ладу.

Характеризуючи принцип правової держави як принцип державного ладу також важливим для розуміння його змісту є аналіз методологічних підходів до визначення сутності правової держави. Перший підхід базується на розумінні правової держави як правової форми організації та реалізації політичної влади, що забезпечує захист прав і свобод людини і громадянина, взаємну відповідальність людини та громадянина, верховенство права. Умовно такий спосіб тлумачення Р. Гринюк пропонує називати “правовим” [9, с. 291-292]. Але абсолютизація правової основи цього підходу була піддана критиці, оскільки держава є політичною формою суспільства, а не правовою формою реалізації влади. На думку прибічників іншого – “державницького” підходу, правова держава є суверенною політичною організацією, що об’єднує суспільство та здійснює управління на основі принципу верховенства права, забезпечує правопорядок, права і свободи громадян [18, с. 49-53]. Твердження про необхідність протиставлення цих методологічних підходів, на нашу думку, є нічим не обґрунтованими. Формування правової держави не можна зводити лише до інституційного аспекту – верховенства права, поділу влади та нормативного закріплення системи прав людини і громадянина. Видається, що

синтез цих двох аспектів розуміння правової держави (“правовий” підхід не заперечує існування держави, а “державницький” відтворює всі ті принципи правової держави, які висувуються і досліджуються в межах “правового” підходу) [9, с. 292] є найбільш обґрунтованим, логічним і таким, що базується на системі принципів правової держави, які визнаються прихильниками обох підходів. Всі ці принципи є однопорядковими в системі, без них неможливо дослідити теоретичну модель правової держави, визначити її зміст та сутність.

Для аргументації вищезазначених положень розглянемо зміст принципу верховенства права (інші принципи є предметним полем дослідження в наступних розділах роботи).

Теоретико-правовий аналіз феномену правової держави як принципу державного ладу пов’язаний з принципом верховенства права як однією з умов становлення і розвитку правової держави [19, с. 117-122]. Зокрема, у цьому контексті його досліджено в роботах таких науковців, як: Д. Вовк, В. Гайворонський, С. Головатий, А. Заєць, М. Козюбра, С. Погребняк, П. Рабінович, В. Селіванов, О. Скрипнюк, Б. Таманага, М. Цвік та ін. [20, с. 110-130; 21; 22, с. 26; 23; 24, с. 1627; 25, с. 3; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 18]. Сьогодні в науці можна виокремити два основні методологічні підходи щодо тлумачення принципу верховенства права: по-перше, через акцентування проблематики забезпечення і захисту прав людини і громадянина та верховенства закону [18, с. 51; 3, с. 261-263; 20; 24, с. 1627; 34; 27; 35, с. 148-219]; по-друге, через процес функціонування державної влади [36, с. 28; 37; 38, с. 33].

У наукових дослідженнях, присвячених проблемі правової держави, існує велика різноманітність визначень, але майже у всіх дефініціях містяться посилання на основоположний характер принципу верховенства права як основної умови формування та функціонування правової держави.

У підходах до розуміння принципу верховенства права продовжує спостерігатися досить широкий спектр думок – від ототожнення його з традиційним для вітчизняної (та й не тільки) теорії і практики принципом верховенства закону (щоправда, часто з уточненням – “закону, що виражає волю більшості або всього населення” [39, с. 16], “правового закону” [40, с. 69]), до зведення верховенства права до верховенства розуму і справедливості [41, с. 37]. Не подолане як серед юристів-практиків, так і науковців, зазначає М. Козюбра, скептичне ставлення до самого принципу верховенства права [42, с. 150]. Так, О. Скрипнюк наголошує, що верховенство права – це такий основоположний принцип правової держави, без якого неможливе здійснення прав і свобод особи, а також гарантій, що надаються їй з боку державної влади [43, с. 139-140]. С. Головатий у монографії “Верховенство права: український досвід” зазначає, що без визнання та забезпечення верховенства права саме лише бажання захистити права людини неодмінно лишається недосяжним, а захист – неефективним. Важливість і неординарність праці С. Головатого полягає в непересічності думок та глибині наукового пошуку. Зокрема, вченим обґрунтована нова концепція принципу верховенства права, згідно з якою право розуміється як самостійний, унікальний і самобутній феномен, який має, передусім, власне призначення і не зводиться до категорій держави [24, с. 1627]. С. Погребняк зазначає, що принцип верховенства права (англ. – rule of law) є одним із провідних елементів засад конституційного ладу (а відповідно й державного ладу як його складової) будь-якої сучасної демократичної, правової держави [28, с. 41]. В. Гайворонський акцентує увагу, на тому, що принцип верховенства права має сенс лише в разі, якщо право розуміється не просто як сукупність норм, встановлених державою, а як сукупність правил належної поведінки (масштабу, міри), як корпус правил, які легітимовані суспільством, базуються на історично досягнутому рівні соціальної етики [21, с. 115]. Таке розуміння права, на думку автора, не дає підстав для його ототожнення із законом і унеможливорює ідеалізацію приписів держави. Ця позиція була обґрунтована ще раніше в роботі А. Зайця [25, с. 3]. На думку Н. Оніщенко, в умовах правової держави презюмується те, що праву належить пріоритет перед державою, а також визнається, що кожна окрема

особа має невід'ємні і невідчужувані права, що передують самій державі [44, с. 228]. Вищезазначений підхід обґрунтовується і В. Шаповалом [45, с. 7]. На думку П. Рабіновича, принцип верховенства права у правовій державі означає, що держава спеціальними юридичними засобами реально забезпечує максимальне здійснення, охорону і захист прав людини [29, с. 39]. Прихильниками такого підходу в розумінні сутності принципу верховенства права є С. Гусарев, В. Копейчиков, М. Цвік та ін.

Отже, можна стверджувати, що в сучасній доктрині існує багато різних за змістом визначень верховенства права. Але всі вони умовно можуть бути зведені до двох основних груп: "формальної" та "матеріальної" (органічної) концепцій. Такий поділ є певною мірою традиційним у теорії права [34]. Формальний аспект верховенства права полягає в тому, що в суспільстві мають існувати правові норми, яких дотримуються всі суб'єкти, у тому числі держава. З точки зору матеріального аспекту, верховенство права полягає в пануванні права певного змісту (тобто мають існувати досить чіткі змістовні вимоги, що визначають зміст позитивного права). Такий підхід обґрунтовується О. Петришиним при дослідженні верховенства права як принципу дії права [46, с. 49].

Не дивлячись на вищенаведені розмежування, йдеться не стільки про теоретичну неузгодженість позицій авторів, як зазначається в науковій літературі, скільки про відмінність методологічних підходів.

Підсумовуючи, слід зазначити, що зміст принципу правової держави як принципу державного ладу України складають такі положення:

1. У певному розумінні принцип правової держави є поняттям програмним, яке втілюється в понятійних конструкціях з історично мінливим змістом. Як наслідок, зміст феномену правової держави піддається певним трансформаціям залежно від того, які чинники визнаються найбільш значущими в той чи інший період історичного розвитку.

2. Дослідження цього принципу державного ладу дозволяє зауважити, що становлення України як правової держави пов'язане з функціонуванням демократичного та дієздатного громадянського суспільства і посиленням його контролю та впливу на державні інституції. У свою чергу, демократичне і правове суспільство не може бути антагоністичним за своєю соціальною сутністю. Однак громадянське суспільство не спроможне самостійно усунути причини, що породжують його антагоністичний характер, у тому числі соціальну нерівність. Тому воно санкціонує перехід від ліберальної до соціальної моделі правової держави і покладає на останню цей обов'язок, чим і визначає правомірність її існування.

Правова держава і громадянське суспільство складаються коеволуційно, синергетично. Тому конституційна характеристика Української держави як правової є повністю виправданою, але в тому сенсі, якщо така держава знаходиться на етапі становлення, так само, як і громадянське суспільство (стан упорядкування суспільства з огляду на потреби кожної людини). А високий рівень розвитку громадянського суспільства, у свою чергу, забезпечує ефективність реалізації принципу демократичності держави. Тому ці інститути виступають як рівноправні партнери. Викладене вище дозволяє розглядати поступ правової держави і громадянського суспільства як близькі й тісно взаємопов'язані та взаємообумовлені процеси.

3. Принцип правової держави як принцип державного ладу виявляється в поєднанні формального і матеріального аспектів її функціонування на сучасному етапі його розвитку. Переміщення центру ваги з формально-юридичних моментів на змістовно-соціальні – головна тенденція розвитку правової держави.

4. Вирішальним моментом у формуванні правової держави є переосмислення специфіки взаємозв'язку між державою та особою.

Важливим є розуміння того, що в українському суспільстві ідея правової держави ще не стала елементом суспільної свідомості, з цієї причини ті інститути громадянського суспільства, які діють у напрямі контролю за здійсненням закону, не сприймаються владою як такі.

Література:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Національна програма правової освіти населення, затверджена Указом Президента України від 18 жовтня 2001 року // Офіційний вісник України. — 2001. — № 43. — Ст. 1921.
3. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти : [моногр.] / В. М. Селіванов. — К. : Видавничий Дім “Ін Юре”, 2002. — 724 с.
4. Тацій В. Людина і правова держава: проблеми взаємовідносин і взаємодії / В. Тацій // Вісник Академії правових наук. — 2008. — № 2 (53). — С. 3-12.
5. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. Михальченко. — Дрогобич; Київ, 2004. — С. 9-171.
6. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — К., 2001. — С. 46-170.
7. Георгіца А. З. До питання про зміст конституційно-правової категорії “демократія” / А. З. Георгіца, Н. Г. Шукліна // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. — Чернівці: Рута, 2003. — Вип. 172. — С. 46-51.
8. Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи : [моногр.] / за ред. Ю. С. Шемшученка. — К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. — 656 с.
9. Гринюк Р. Ф. Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практична реалізація / Р. Ф. Гринюк. — К. : Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2004. — 388 с.
10. Скрипнюк О. В. Правова, соціальна держава в Україні: конституційні основи та тенденції розвитку / О. В. Скрипнюк // Правова держава. — 2001. — Вип. 12. — С. 186-197.
11. Бабкін В. Д. Соціальна держава та захист прав людини / В. Д. Бабкін // Правова держава. — 1998. — Вип. 9. — С. 3-11.
12. Бабкін В. Д. Від правової до соціально-правової держави / В. Д. Бабкін // Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — Вип. 12. — К., 2001 — С. 270-281.
13. Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні / В. В. Сухонос. — Суми : ВТД “Університетська книга”, 2003. — 320 с.
14. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / [Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін.] ; Ф. М. Рудич (заг. ред.); Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. — К. : Парламентське вид-во, 2006. — 412 с.
15. Савенко М. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина та їх захист органами конституційної юрисдикції / М. Савенко // Право України. — 1999. — № 2. — С. 3-9.
16. Правовое государство в России: замысел и реальность (“круглый стол” юристов, 19 апреля 1995 г.). — М. : Апрель - 85, 1995. — 96 с.
17. Котляревский С. Конституционное государство: опыт политико-морфологического обзора / С. Котляревский. — СПб. : Типография Альтшулера, 1907. — 252 с.
18. Цвік М. В. Верховенство права в контексті прав людини / М. В. Цвік // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини і основних свобод : [матеріали міжнародної науково-практичної конференції] : у 2 ч. — Х., 2000. — Ч. 1. — 326 с.
19. Наливайко Л. Р. Верховенство права як принцип основ державного ладу України / Л. Р. Наливайко // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць / Головн. ред. С. В. Ківалов; відп. за вип. Л. І. Кормич. — Одеса : ПП “Фенікс”, 2006. — Вип. 28. — 528

с.

20. Вовк Д. Принципи верховенства права в Україні: проблеми визначення та дії / Д. Вовк // Юридический вестник. — 2003. — № 3. — С. 110-130.
21. Гайворонський В. Яким має бути механізм впровадження принципу верховенства права / В. Гайворонський // Право України. — 2005. — № 10. — С. 114-118.
22. Гайворонський В. Конституційний принцип верховенства права / В. Гайворонський // Право України. — 2003. — № 5. — С. 24-28.
23. Головатий С. “Верховенство закону” versus “верховенство права”: філологічна помилка, професійна недбалість чи науковий догматизм? / С. Головатий // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 2 (33)-3 (34). — С. 96-113.
24. Головатий С. Верховенство права: український досвід : [моногр.] / С. Головатий. — Кн. 3. — К. : Фенікс, 2006. — С. 1627.
25. Заєць А. Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування) / А. Заєць // Вісник Академії правових наук України. — 1998. — № 1 (12). — С. 3-8.
26. Козюбра М. Принцип верховенства та вітчизняна теорія і практика / М. Козюбра // Українське право. — 2006. — Число 1 (19). — С. 15-23.
27. Козюбра М. Принцип верховенства права і правової держави: єдність основних вимог / М. Козюбра // Наукові записки На УКМА : Юридичні науки. — Т. 64. — 2007. — С. 3-9.
28. Погребняк С. Основні вимоги, що впливають з принципу верховенства права / С. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. — 2008. — № 4 (51). — С. 41-53.
29. Рабінович П. М. Про соціальну сутність сучасних демократичних держав / П. М. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. — 1993. — № 1. — С. 34-42.
30. Скрипнюк О. Верховенство права і демократія: концептуальні питання взаємозв'язку / О. Скрипнюк // Вісник Академії правових наук України. — 2008. — № 2 (53). — С. 13-23.
31. Скрипнюк О. Європейський вибір України: проблеми реалізації принципу законності / О. Скрипнюк // Право України. — 2009. — № 1. — С. 97-101.
32. Allan T.R.S. The rule of law as the rule of reason: concept and constitutionalism / Law quat. rev. — Oxford, 1999. — Vol. 115. — №4.
33. Dicey A. Introduction to the Study of the law of the Constitution (10thedn., 1965).
34. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / Б. Таманага ; пер. з англ. А. Іщенко. — К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. — 120 с.
35. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : [моногр.] / С. П. Погребняк. — Х. : Право, 2008. — 380 с.
36. Козюбра М. Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція / М. Козюбра // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 4. — С. 26-32.
37. Городовенко В. Значення принципу верховенства права при здійсненні правосуддя / В. Городовенко // Юридична Україна. — 2005. — № 12. — С. 4-8.
38. Грасхоф К. Принцип верховенства права в конституційному судочинстві / К. Грасхоф // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 4. — С. 32-38.
39. Селіванов В. Методологічні проблеми запровадження конституційних принципів “верховенства права” і “верховенства закону” / В. Селіванов // Право України. — 1997. — № 6. — С. 14-18.
40. Орзих М. Верховенство права — принцип практической деятельности государства и общества / М. Орзих // Юридический вестник. — 1997. — № 3. — С. 64-72.
41. Назаренко Є. В. Запровадження в життя Конституції — головна мета сучасного етапу правової реформи державної влади / Назаренко Є. В. // Конституція України — основа подальшого розвитку законодавства : [зб. наук. пр.]. — К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 1997. — Вип. 2. — С. 36-44.
42. Козюбра М. І. Верховенство права — основоположний принцип правової і

політичної систем України // Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. — Х. : Право, 2008. — Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — 728 с.

43. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України [моногр.] / О. В. Скрипнюк. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. — 600 с.

44. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії / Н. М. Оніщенко. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. — 352 с.

45. Шаповал В. Верховенство закону як принцип Конституції України / В. Шаповал // Право України. — 1999. — № 1. — С. 5-7.

46. Петришин О. В. Верховенство права як принцип дії права / О. В. Петришин // Українське право. — 2006. — Число 1. — С. 47-51.